

УДК 322.43.2

Сокур Ю.В., доцент кафедри історії держави та права НАВС, к.ю.н.;

Малишко К.І., курсантка 4 курсу ННІ підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції НАВС

Аспекти становлення чумацького звичаєвого права

Пропонована стаття привертає увагу до такого явища української історії, як чумацтво. На жаль цей феномен і по сьогоднішній день досліджений ще недостатньо. Зупинимось лише на деяких суттєвих моментах правового регулювання життєдіяльності чумацької валки (артілі), яка функціонувала на основі звичаєвого права.

Ключові слова: чумацьке звичаєве право, козацьке право, чумаки, чумацьке право.

Предлагаемая статья привлекает внимание к такому явлению украинской истории как чумачество. К сожалению, этот феномен и по сегодняшний день исследован еще недостаточно. Остановимся лишь на некоторых существенных моментах правовой регуляции жизнедеятельности чумацкой артели, которая функционировала на основе обычного права.

Ключевые слова: чумацкое обычное право, казацкое право, чумаки, чумацкое право.

The offered article attracts attention to such phenomenon of Ukrainian history, as chumak's trade. Unfortunately this phenomenon and for today investigational yet not enough. Stopped only for some material points of the legal adjusting of vital functions a chumak's rollers (artels), that functioned on the basis of ordinary right.

Keywords: chumacke ordinary right, cossack right, chumaki, chumacke right.

Козацьке право не знало писемних джерел і пропонувало керуватися нормами звичаїв та здоровим глуздом. Цими правовими критеріями керувались також і чумаки, витворюючи своє особливе «чумацьке право» [1, с.8].

Але насамперед про сіль. Чому цей продукт був головним «чумацьким продуктом»? Чому цей товар в усі часи держава вважала стратегічним? Чому до найменших дрібниць регламентувався видобуток солі, торгівля, забезпечення нею населення? Навіть ціни на сіль диктувалися у дореволюційній Росії з імператорської канцелярії.

Відповідь проста. У минулі часи, коли не було таких звичних нам технологічних засобів збереження продуктів, як холодильні морозильні установки, консервування, пастеризація тощо, сіль була не лише необхідною харчовою добавкою, а єдиним консервантом м'яса, сала, риби, овочів, фруктів тощо шляхом засолки. Більше того, — для окремих етносів, які займалися скотарством або рибальством, — єдиним засобом самовиживання (збереження м'ясо-рибної продукції для власного споживання, для торгівлі нею).

Не слід забувати і про трудомісткість видобутку солі колись і тепер. Раніше сіль в основному добувалася вручну шляхом випарювання із соляної ропи. Сьогодні механічного видобутку солі з одного лише Артемівського родовища в Донецькій області, де сіль залягає пластом у 3-5 метрів, вистачить нам на пару сотень років не лише для споживання, а й для посипання автодоріг у зимовий період. Раніше сіль була дорога і вважалася «другим хлібом». А звідси — роль і авторитет чумака як постачальника цього необхідного продукту по всіх усядах.

Розвиток чумацького промислу з часу його виникнення відбувався в складних

умовах. Насамперед, на чумацтві негативно позначилась напружена політична боротьба за українську державність у XVI – XVII століттях. Тоді український народ був змушений протистояти агресії з боку Туреччини і Кримського ханства з півдня та шляхетської Польщі із заходу. Окремі татарські загони грабували і вбивали торговців, в тому числі й чумаків. Отже, за таких умов вивезення солі з озер, розташованих на території Кримського ханства, було пов'язане з великим ризиком і вимагало від чумаків хоробрості, вжиття запобіжних заходів безпеки під час промислу.

Надзвичайно велика небезпека і численні перешкоди робили неможливим заняття промислом поодинокі або навіть незначними групами. Єдиним можливим виходом було об'єднання чумаків на час промислу у великі, добре організовані і озброєні групи – валки. Вони здатні були дати відсіч у разі раптового нападу в дорозі або під час зупинки.

Чумацька валка складалася, як правило, з 30-40 возів, але часом досягала і більшої кількості – 300-400 возів. На чолі валки завжди ставилися воли із швидким кроком. Вони задавали темп пересування всієї валки. Найпродуктивнішими були воли віком 6-10 років. Потім їх продавали на м'ясо, замінюючи молодими.

Віїхавши із села за кілька верст, чумаки спинялися на ночівлю. Це мало практичне значення, – коли хтось, щось забув удома, то ще можна було повернутися. Під час зупинок лагодили несправний інвентар.

Чумацький розпорядок дня був продиктований умовами просування: вставали о 3-ій годині ранку і їхали до 8-9 години. Тоді робили зупинку, пасли воли, варили їсти. О 10-11 годині ранку, пообідавши, чумацька валка рухалася далі. Обов'язковим супутником чумацької валки був півень. Він правив і за годинник, і за барометр водночас: досвідчені чумаки пізнавали зміну погоди за тембром півнячого співу. Півень у чумацькій валці виконував також роль своєрідного оберерегу: захищав від «на дорожнього біса». Чумацька валка долала в середньому до 30-35 верст на добу [2, с.77].

У дорозі чумаки харчувалися переважно пшоняною кашею з салом, хлібом, галушками, а повертаючись з Дону чи Криму, – рибою. Для волів обирали найкращі місця на випас і криниці. Уникали певних рослин, що шкодили волам, та солончаків. Поміщики за випас у день брали 25 копійок срібла з пари волів. За воду доводилося платити до п'яти копійок сріблом з пари. Були й державні криниці, де брали 1,5 копійки срібла з пари волів. Державні криниці давали немалий зиск казні. Як правило, їх здавали на відкуп за 100 й більше карбованців у рік. Біля державних криниць іноді будувалися казенні казарми для хворих чумаків, які були своєрідними шпиталями [2, с.79].

Траплялося, що воли заходили на випас у володіння поміщиків. Тоді чумакам доводилося відшкодовувати збитки. Справа доходила того, що землевласники вдавалися до своєрідних хитрощів – тримали біля чумацького тракту засіяне поле, щоб скористатися з необережності чумаків і мати з цього певний зиск. Були випадки, коли місцева адміністрація перш, ніж продати чумакам сіль чи який інший товар, примушувала їх відбути місцеві повинності – вивезти сміття з міста, навозити каменю, піску тощо.

У дорозі кожен чумац їхав по черзі попереду валки, охороняв волів, правив за кашовара, розплачувався за випас і воду і навіть наглядав «за общей трезвостью».

На ночівлю чумаки зупинялися перед заходом сонця. Ставали кількома каре в п'ять-десять возів у кожен ряд; посередині розводили вогнища, де варилася їжа. Під час нічного відпочинку чумаки дотримувались певного порядку у пильнуванні свого майна: одні несли варту на пасовищі, інші – охороняли вози з товаром. Нічний розпорядок контролював отаман. Він звільнявся від несення варту, в його обов'язки

входило здійснення нагляду за несенням караулу. Якщо при перевірці отаман виявляв, що вартовий заснув, то винуватець суворо карався. Порушнику призначалось позачергове несення караулу. В разі якщо і це не діяло, отаман наказував чумакам «дати йому по спині батогами без всякого жалю», або призначити ще жорстокіше покарання. Така суворість відносно несення варти мотивувалась великою небезпекою, що чатувала на чумацьку валку в дорозі. З вини одного могли виникнути пограбування всього товару, крадіжка волів і навіть вбивства чумаків.

Щодо безпеки торговельної діяльності свідчать дані реєстру страчених поляками запорозьких козаків, які чумакували. Реєстр вказує про захоплення у них майна в 1733-1749 роках. За вищевказаних період: «повішено, поранено, побито і взято в полон, ляхами козаків двісті двадцять чотири – 224; забрано коней п'ятсот чотири – 504. Возів з рибою і порожніх возів сімдесят – 70; за справедливою оцінкою вартість суми, включаючи в це і готівкові гроші складає шістнадцять тисяч дев'ятсот шість рублів і тридцять копійок – 16 906 рублів і 30 копійок [3, с.359].

Після несення караулу чумаку надавалась пільга: він міг спати цілий день. Волів тих чумаків, які відпочивали після варти, доглядали інші: підганяли, напували водою і т. д.

Щодо внутрішньої структури валки, то вона також будувалась на основі звичаїв та звичаєвого права.

На чолі валки, як ми зазначали, стояв отаман. Посада ця була виборна, як і в козаків. До його функцій входило внутрішнє адміністрування, ведення комерційних справ цілої валки, остаточний індивідуальний розрахунок з кожним чумаком. Цей «степовий лоцман» вказував найкоротші шляхи і переправи для валки, визначав денних і нічних вартових, встановлював розпорядок руху і відпочинку, вирішував суперечки, які виникали між чумаками і т.п.

Помічником отамана був осавул, який також здійснював нагляд за всією валкою. Осавул вів рахунок усім видаткам, і був також уповноваженим представником від валки при купівлі солі. За це йому виділялося до 5 карбованців з воза, були й інші дрібні пільги. У разі необхідності отамана заміняв осавул. Роботу в дорозі виконували на однакових засадах усі члени артілі.

Валка не була постійною формою об'єднання чумаків, а створювалась лише на час промислу і припиняла своє існування відразу ж після повернення чумаків додому. Такий же тимчасовий характер мала влада отамана, який був особою виборною. Його влада починалась з моменту виборів, тобто відразу ж після створення валки, і закінчувалась тоді, коли розпадалась валка. Крім отамана і осавула у валці була ще одна виборна особа – кашовар, в обов'язки якого входило приготування їжі для чумаків протягом всієї подорожі. Як і отаман, кашовар звільнявся від виконання всіх інших робіт. Повсякденні обов'язки, насамперед догляд за худобою і її охорона, змазування коліс (тричі на день) виконували чумаки валки по черзі [4, с.290].

Вибори отамана відбувались на демократичних засадах, шляхом обговорення кандидатури та обрання її на основі звичаєвого права. Ось як описує вибір отамана в одній з чумацьких валок в Канівському повіті Київської губернії очевидець Б. Познанський. Ця процедура відбувалась у корчмі, де зібрались чумаки перед виходом у дорогу. На видному місці сів старий чумац Могила з села Букрина, найбагатший серед усіх присутніх. Враховуючи авторитет батька, отаманом вибирають сина старого Могили – Микиту. Батько, за традицією, заперечує проти кандидатури

сина, посилаючись на його молодість: “може кого б старшого поставити.” Але чумаки наполягають на кандидатурі саме Микити, якого й було обрано [5, с.54].

Протягом довгого історичного життя українське чумацтво виробило собі й певні прийоми переміщення своїх товарів з одного місця в інше «одвічними» шляхами широких степів. Лець сходив сніг після зими, лець з’являлася перша трава, лець заревіли чумацькі воли, виходячи з-під повітки після довгої зими, як уже чумаки починали збиратися на майданах за слободами в довгі валки. Склавши на кількох возах необхідні для мандрівки припаси — пшоно, хліб, сало, олію, гречану крупу, а також приготувавши необхідне кашоварське причандалля — казани, тагани, сокири, ложки, салотовки, чумаки рушали в дорогу. Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як з води», волами, часом із золоченими й прикрашеними кольоровими стрічками рогами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки. На ньому сидів сам «батько-отаман», «пан-господар», а відразу біля нього півень. Для безпеки в дорозі всі чумаки мали рушницю й довгі списи, а свої гроші ховали або в гамани на грудях, або на колісні ободи під шинами.

Видатний історик Микола Костомаров, вказував на духовну спорідненість таких унікальних явищ нашої історії, як козацтво й чумацтво. В контексті нашої розповіді зазначимо, що ця спорідненість мала не тільки ментальний, а й суто меркантильний характер.

Щовесни запорожці нетерпляче виглядали чумаків. Листуючись зі своїми депутатами, які часто перебували в Петербурзі з різними справами, вони обов’язково повідомляли: «ватаг ще немає», або — «ватаги вже потрохи їдуть і везуть хліб та горілку»; «ватаг така сила, що навіть припаси в Січі й Микитиному подорожчали».

Біля самих границь запорозьких вольностей чумаків зустрічала особлива козацька команда й допомагала їм переправлятися через Буг, якщо вони рухалися з областей південно-західної Польщі. Переправившись через Буг, чумаки сплачували певне мито — «мостове», приходили в Гард, брали тут для безпеки в дорозі й орієнтації конвой з військовим пірначем, військовою печаткою, прикріпленою до пірнача, і рухалися далі вглиб запорозьких вольностей, причому знову платили «мостове» за переправи поромами й за переїзди гатями й містками. Скрізь, де проїжджали чумаки, їх гостинно зустрічали і козаки-зимівчакі, й особливо шинкарі та корчмарі, у яких чумаки могли знайти собі добрий обід і горілку, а для своїх волів свіжу пашу й воду з криниці чи копанки, викопаної біля кожного зимівника. Кілька разів змінивши конвой і щоразу заплативши їм особливий «ралець», чумаки врешті діставалися або до Микитино, або до Кодака. Тут вони зовсім відпускали конвой, вносили певну суму за проїзд запорозькими землями у військову скарбницю і на якийсь час зупинялися. Після короткого відпочинку ті, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запорожжя, а ті, хто їхав по сіль, отримували в Микитиному особливі ярлики і квитки татарською та турецькою мовами від запорозького товмача, і далі, переправляючись через Дніпро, вже вступали в володіння ногайських татар, тримаючи путь на місто Перекоп. Якщо до цього часу чумаки були у небезпеці перебуваючи під охороною запорозького конвою, то тепер — вони були сам-на-сам із ворожим степом. Тому, перейшовши запорозький кордон, відразу вживали різних застережних заходів. Для захисту від степових розбійників тримали наготові рушницю й гострі списи. У ногайських степах у випадку несподіваного нападу з боку харцизів, гайдамаків та різних степових волоцюг чумаки відразу влаштовували зі своїх возів оборонне каре і, керовані артільним отаманом, відбивалися

від злих людей. Потерпаючи від нападів харцизів, розбійників, чумаки нерідко терпіли «нечуваних образ» і від самих татар. Ці господарі степу змушували їх сплачувати великі суми за переправи через річки Білозірку, Рогачик і Каїрку — від 5 до 30 копійок мостового. Були непоодинокі випадки, коли у них відганяли з пасовищ волів, вимагаючи потім викупу до півтора карбованці за голову, як за «знайдену» в дикому степу худобу; часом взагалі крали волів, відганяючи у свої аули [6, с.299].

Та ось нарешті Крим! Чумаки дісталися до Перекопської вежі. Тут кримчаки вже чекали гостей, радіючи з їхнього приходу, оскільки чумаки приносили немалий прибуток скарбниці кримського хана. Ще з договору Сигізмунда Августа з кримським ханом 1540 року довідуємося, «що польським і литовським купцям (чумакам) дається право вільно брати сіль у Хаджибеї, Перекопі й Кафі, сплативши мито за давнім звичаєм кримському ханові» [7, с.12].

Тому ханські пристави не лише дбали про якомога більший вивіз солі з Криму чумаками, а щоразу, коли літо було спекотне і був «урожай» солі, завчасно сповіщали про це запорозький Кіш: так 25 червня 1764 року пристав перекопського промислу Баба-Іман писав кошовому отаманові Пилипу Федоріву: «Дяка Господові, його святим сприянням, сього року вже вистоювання своє виконавши, сіль зародилася багато супроти минулого року, сіла добре. Та до того ж води і трави в Криму, також і в дорозі всюди в достатку, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів стане. При чому прошу, не зволікаючи, чумаків присилати по сіль» [7, с.13].

Дійшовши до воріт Перекопської вежі, чумаки платили тут за кожну мажу «мажового» збору 70 копійок і вже потім від'їжджали в місто. Платили за повний віз по 5 карбованців, за половинний 3 карбованці. Якщо у татарської рибальської артілі була риба, купували її.

Запорожці знову очікували чумаків, знову брали з них мито за переправи, пороми, містки (зі своїх, звичайно, менше, ніж із чужих). Знову виявляли їм гостинність корчмарі і шинкарі. Із Запоріжжя чумаки рухалися кому куди було треба для продажу товару. Як зазначав відомий знавець Запорожжя Д.Яворницький «за рік до тисячі волових возів її (солі) у Польщу продається, найбільше купують малоросіяни з Єлизаветградської провінції» [8, с.299].

Суворе, сповнене небезпек життя чумацької ватаги, породжувало і суворе чумацьке судочинство. Воно також базувалося виключно на звичаєвому праві і нерідко межувало із самосудом. Це пояснювалося тим, що під час пересування валка була самодостатньою структурою, ізольованою від соціуму географічно і адміністративно, тому необхідно було приймати рішення невідкладно безпосередньо на місці.

До правопорушників, зокрема до крадіїв волів чи товарів, особистого майна застосовувалися норми звичаєвого права. Здебільшого при викритті подібних злочинів справа закінчувалась самосудом. Скажімо, спійманого злодія отаман наказував роздягти, скинути чоботи, прив'язати великі пальці ніг до гомілок шнурками. Після чого крадія били палицею по підшвах до тих пір, поки не ламалися кістки ступні. У такому стані залишали покараного у полі. Пройшовши через подібне, рідко хто із злочинців міг ходити, а деякі лишалися каліками на все життя. У випадку, якщо крадій не визнавав своєї провини, отаман наказував наварити солоної каші, нагодувати злочинця нею або ж оселедцями. Після чого примушували пити воду, б'ючи його чумацькими батогами. Напоївши водою, брали нитку, мазали її смолою і замотували пеніс від самого низу і до верху, оберт за оберт. Зробивши обряд обмотування,

зав'язавши міцно руки за спиною, відпускали на всі чотири сторони. Через деякий час у нещасного виникла природна потреба, але винуватець не міг нічого вдіяти: руки зв'язані — а навкруги безмежний степ. Інколи покараному щастило зустріти на своєму шляху якусь добру людину, і той міг йому допомогти. У іншому випадку, — він знаходив смерть у страшних муках, роблячись здобиччю хижих звірів і птахів.

Були випадки, що покарання обмежувалось лише вивертанням рук, ніг, засипанням очей сіллю, перцем. Після чого покараних відпускали [2, с.46].

Чумаки вважали, що застосування таких суворих санкцій було справедливе. В цьому вони не вбачали своєї провини, однак зізнавалися у своїх жорстоких самосудах лише священику на смертному одрі. Це співмірне із т.з. козацьким правом, яке також відзначалося суворістю покарань скажімо, заволодіння живим у землю за вбивство товариша.

Були, однак, приклади, коли уникаючи самосуду, чумаки поєднували звичаєве право з існуючим офіційним судочинством. Опис одного з таких чумацьких судів знаходимо у журналі «Киевская старина». У 1890 році з Криму в Сокологорську сотню Полтавського полку поверталася група чумаків, яка в документі називається «товариство з ватагою». Один з чумаків вкрав у свого товариша гроші і речі. Крадіжка була виявлена і злодій викритий. Як видно з документа, валку очолював отаман, якому належала величезна влада. У даному випадку він виступає в ролі одноосібного судді, рішення якого всі чумаки підкоряються беззаперечно. Вислухавши скаргу чумака, який виявив пропажу грошей і речей, отаман негайно зупинив валку і вчинив поголовний обшук, під час якого злодій був знайдений. Потім отаман вчинив допит винному, який в усьому зізнався. Встановивши факт злочину, отаман вирішив сам не карати злодія, не чинити самосуду, хоч це було у його владі, а передати властям у зв'язку з тим, що наступного дня валка мала прибути додому. Отаман обмежився тим, що у винного відібрав коня, віз солі і рушницю як «вину», а вкрадені речі залишив у себе для передачі властям як «лице», тобто як речовий доказ. Цікаво, що всі дії отамана під час розшуку злодія і його рішення передати справу властям не були чимось властивим лише даному отаману або даній валці. Документ підкреслює, що отаман діяв «за звичаєм», тобто його права як керівника валки встановлені були не ним самим, а визначилися вже давно, ставши на той час (кінець XVII століття) вже звичаєм [9, с.223-227].

Поведінка й самих чумаків не завжди була правомірною. Невідомий автор у газеті «Киевские губернские ведомости» без особливої симпатії розповідає, як чумаки таємно випасали збіжжя на поміщицьких ланах, як вчиняли дебоші під час севастопольської війни, коли вони як транспортери військових вантажів користувалися з великими пільгами: «чумаки... взяли такий форс, що не одному шинку, лежачему на тракте, не одному хлебу, близь него посеянному, крепко от них досталось. Бывали такие случаи, что разбивали бочки с вином и, напившись пьяными, заводили драку й буйство. И все это в то время сходило им с рук»... [10, с.16].

У подальшому, з розвитком капіталістичних відносин, чумацька валка як форма артільного підприємства зазнає суттєвих змін. Зазнає змін і роль отамана.

З визволенням північного Причорномор'я і Криму від турецько-татарського панування і заселенням південних степів в кінці XVIII — на початку XIX століття, зникла небезпека збройного нападу на чумацькі валки в дорозі. Внаслідок цього втратила значення і одна з основних функцій валки — спільний захист від небезпеки. Це привело до того, що основа, на якій будувалась валка, також змінилась.

Колишній отаман — найавторитетніший і досвідчений чумак, сміливий та ініціативний керівник, став більше непотрібним. Замість нього на перший план у валці стали виходити найбагатші чумаки. Тобто, в основу взаємовідносин між чумаками однієї валки лягли соціальні принципи, хоч зовні валка продовжувала зберігати свій попередній вигляд.

З економічної точки зору чумацька валка являла собою тимчасову торгівельну артіль з колективною формою власності.

Так за збитки від потрапи або крадіжки худоби відповідала вся валка. При взаємній згоді, збитки розкладалися на всю артіль. За хворими доглядали усі, але видатки на лікування йшли із грошей хворого. За спільні кошти купувалися дьоготь, здійснювалася плата за випас і мостове. Розподіл прибутків і видатків полягав у тому, що кожен давав гроші пропорційно до числа своїх возів. Необхідну для купівлі кількість солі чи іншого товару кожен вирішував самостійно. Товар продавали не індивідуально, а спільно, починаючи з останнього воза, протягом усієї дороги. Вторинні гроші ділились пропорційно до сортів і кількості солі у кожного [11, с.28].

На нашу думку, із суспільно-економічної точки зору таку форму господарсько-фінансових взаємовідносин між чумаками, членами однієї артілі, з певними застереженнями можна вважати прообразом соціалістичної кооперації селянства, яку на початку 20-х років ХХ століття активно пропагував В. Ленін.

Характерно, що вирушаючи в дорогу, чумак давав клятву бути вірним своєму товариству, зрікався особистої власності і зиску на період подорожі. На час рейсу особисте майно кожного чумака перебувало у володінні і користуванні валки, нею охоронялося і захищалося.

Саме в чумацькій валці виник і найдавніший спосіб страхового захисту в Україні — взаємне страхування. Тобто, коли члени певного колективу страхували самі себе і не ставили за мету отримання прибутку. Якщо в дорозі у якогось чумака гинув віл чи ламався віз, то коштами валки купували потерпілому потрібні засоби пересування. Члени валки ще не завжди вдавалися до попередньої сплати регулярних внесків на створення і поповнення резервного фонду, але це не заважало виконанню зобов'язань щодо відшкодування збитків. І це мало сенс. Адже перевозити гроші було безпечніше, коли вони були розосереджені по багатьох індивідуальних гаманцях [12, с. 17-18].

Отже, подолання численних труднощів, з якими майже на кожному кроці доводилось зустрічатись чумакам під час їхнього промислу, вимагало спільних дій. Такою найкращою формою об'єднання чумаків для спільної діяльності стала валка, яка складалася в процесі розвитку чумацтва.

Чумацькі валки в залежності від конкретних умов створювалися по-різному. Але, як правило, на основі звичаєвого права. В одних випадках вони виникали ще перед виходом чумаків на промисел. Валки створювалися тоді, коли в даному селі чи в ряді сусідніх сіл була достатня кількість чумаків. Якщо чумаків було мало, то валки виникали вже в дорозі, коли зустрічались і об'єднувались кілька невеликих груп чумаків.

Зробимо свої висновки щодо звичаєвого права. Цей феномен складний, суперечливий. Його в усі часи торкалися етнографи, фольклористи, народознавці, соціологи, юристи. І кожен трактував по своєму.

Самовиникаючу стихію торгувати, багатіти, господарювати ніколи не можна загнати у прокрустове ложе писаних можновладцями для народу законів, які насамперед вони писали з вигодами для себе. Чумаки торгували за звичаєвим правом. Як це робили предки. Як вони, так і ми. Тобто майже абсолютна свобода. Будь які обмеження

викликають супротив у суспільстві.

Цей історичний досвід не втрачає своєї актуальності й сьогодні, коли т.з. малий і середній бізнес виступає з протестними акціями щодо надмірної регламентації й оподаткування з боку влади.

Отже, звичаєве, а не писане право, відіграло провідну роль в організації чумацької валки і чумацького підприємництва в цілому і в ранішні часи (XV-XVII століття), і в період його найбільшого розвитку у кінці XVIII століття – в середині XIX століття.

Протягом всього часу існування чумацького промислу суб'єктами (чумаками) були запозичені і вироблені особливі звичаї унормування відносин, які виникали під час здійснення цього виду господарської діяльності.

Висновки. На нашу думку, доречно ввести, таке поняття як «чумацьке звичаєве право» та пропонуємо дане визначення в нашій інтерпретації.

«Чумацьке звичаєве право» – це сукупність правил, які формувалися на основі існуючих писемних норм, запозичень та створених особливих сталих звичаїв врегулювання відносин при здійсненні даного виду господарської діяльності з метою унормування організації, управління та діяльності торговельної корпорації (валки, артлі), побудованих на принципах рівноправності сторін, справедливості, волелюбності. Існувало вказане «чумацьке звичаєве право» здебільшого у неписемному вигляді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII–XIX ст.). Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Ю.В. Сокур; Національна академія внутрішніх справ. К., 2011. – 16с.
2. Чумаки: [матеріали до вивчення виробничих об'єднань / за ред. А. Лободи, В. Білого]. – Київ: ВУАН, 1931. – 123с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі (корпус документів 1734"1775). Т.1 / упоряд. : Л. З. Гіцова, Д. Л. Антонов та ін. – К., 1998. – 696 с.
4. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего кошевого Запорожского. Ч. 1. – Одесса, 1846. – 374 с.
5. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел, його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII – першій половині XIX ст.) / І.С. Слабеев. – К. : Наук. думка, 1964. – 138 с.
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Яворницький Д. І. : Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович; Худож. В. М. Дозорець. – Т.1 – Львів : Світ, 1990. – 319 с. : іл. – Бібліогр. в підрядк. приміт.
7. Рудченко И. Чумацкие песни / И. Рудченко – К., 1874. – 84 с.
8. Левицький О., Очерки народной жизни в Малороссии // "Киевская старина", 1901, – № 11.
9. Чумаки // Киевские губернские ведомости. – 1859. – № 16.
10. Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общественно-артельных форм / Щербина Ф. А. - Одесса, 1881. – 379 с.
11. Біленчук Д.П., Біленчук П.Д., Залетов О.М., Клименко Н.І. Страхове право України. За ред. П.Д. Біленчука і президента Ліги страхових організацій України О.Ф. Філонюка. – Київ: Атака, 1999. – 526 с.
12. Страхування : [підруч.] / наук. ред. С. С. Осадець. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.